

Валерій Загороднюк

ЗАГОРОДНЮК Валерій Петрович – доктор філософських наук, професор, ректор Вищої школи філософії при Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів – філософська антропологія, гносеологія, методологія наукового пізнання.

ФІЛОСОФІЯ МОВИ: МОДЕРН VERSUS ПОСТМОДЕРН

На прикладі лінгвістичного повороту у статті досліджуються образи мови у філософії модерну і постмодерну. Констатується, що сучасна філософія орієнтована або на деструкцію в найбільш радикальних версіях, або на трансформацію у герменевтику, культурну антропологію тощо у більш поміркованих варіантах прощання з класичною філософією.

Ключові слова: *аналітична філософія, лінгвістична комунікація, лінгвістичний поворот, модерн, постмодерн, філософія мови, філософія свідомості.*

Традиційно вважається, що всі філософи-постмодерністи здійснили лінгвістичний поворот. Інколи факт подібного повороту тлумачиться як один з критеріїв розрізнення між філософією модерну та постмодерну. Безперечно є певні підстави для подібної точки зору. Проте точка зору на лінгвістичний поворот як такий, що витлумачує розвиток мови як лише несумірність мовних ігор, на нашу думку, виглядає занадто спрощеною.

Як сам лінгвістичний поворот, так і особливо його наслідки для подальшого розвитку філософії, – це досить складний і неоднозначний феномен. І у його річищі ми подибуємо як яскраво виражені постмодерні підходи, так і спроби, які радше асоціюються з філософською культурою епохи Модерн. Більш коректно, з нашого погляду, розглядати мову як нову арену філософських змагань між модерною та постмодерною традиціями, де остання, як ми спробуємо показати, немає незаперечної переваги. Більш того, за допомогою лінгвістичного повороту можливо продемонструвати деяку наступність, спадковість у розвитку філософії від модерну до постмодерну.

Дійсно, переважна більшість сучасних філософів вважають, що віднедавна сховище філософії – це мова. Проте вони майже одностай-

ні у тому, що ця новітня схованка філософії не захищена від загроз і викликів сучасності. Втім для того щоб передбачити всю небезпеку, яка постане перед філософією, яка здійснила лінгвістичний поворот, не варто було чекати сьогодні. «Вплетення мови у життєвий світ, у тканину різноманітних форм життя, соціокультурних практик, конвенцій, культурних традицій були відзначені не тільки в контексті вітгенштейновської терапії та його стратегії прощання з філософією, а й у межах гайдеггерівського проекту більш драматичного подолання метафізики» [1, с.6].

У сучасному філософсько-лінгвістичному аналізові феномену мови дещо умовно можна виокремити дві лінії: лінію Вітгенштейна, що акцентує на несумірності мовних ігор і лінію Фреге, яка переймається пошуками загальної теорії значення. Прихильники першого постмодерністського підходу наголошують на унікальності мови, несумірності її прагматики. Представники другого напрямку невдоволені абсолютизацією унікальних, плюральных характеристик мови як феномену культури в концепціях радикальних постмодерністів і зосереджують увагу цілком у модерновому дусі на фундаментальних, абсолютних параметрах мови. Ці дві лінії аналізу феномену мови і будуть предметом аналізу у даній статті.

Зрозуміло, що виокремлюючи названі лінії аналізу феномену мови ми розглядаємо їх як певні «ідеальні типи». У дійсності ситуація значно складніша. Інколи ці магістральні лінії переплітається між собою, перетинають межі території конкурентів. Існують і деякі інші підходи до осмислення феномену мови, які стоять осторонь зазначених магістральних ліній її дослідження. Таким, наприклад, є граматиологія Ж. Деріда.

Лінгвістичний поворот, на думку Т. Мак-Карті, для головного напряму аналітичної філософії однозначно веде до семантики ідеальних або природних мов. На думку сучасних філософів, він призводить до прагматики природної мови у її практичному використанні. Мова йде про дослідження лінгвістичних практик, які розуміються або у вузькому сенсі («теорія сили впливу» Дамміта), або у сенсі єдиної теорії лінгвістичної комунікації (трансцендентальна прагматика Апеля), або ж у сенсі, який доходить до загального вчення про «мовні ігри» («агоністика мов» Ліотара).

Спектр наслідків лінгвістичного повороту у дійсності досить широкий. Згадаємо найбільш важливі з них. Цей поворот веде до політики використання мови, зокрема, до «генеалогії влади» (Фуко); до критики ідеологій, укорінених у соціальній несправедливості (Габермас); до герменевтики підозри (Рікьор); до риторики та поезики мови

у філософській герменевтиці (Гадамер, Рікьор), практики деконструювання метафізики (Деріда), наративного розуміння епістемологічної та моральної криз (Макінтайр), номадології і шизоаналізу (Дельоз).

Отже, лінгвістичний поворот у будь-якій версії – гайдеггерівській або вітгенштейнівській – неминуче призводить до прагматики, політики, риторики, поетики використання мови. Тому він елімінує ієрархічні опозиції, на яких ґрунтувалося традиційне уявлення про філософію. Подібне усунення опозицій для одних філософів означає кінець філософії; для інших – створення нової систематичної концепції філософії; для третіх – потребу трансформації філософії у філософську герменевтику [1, с. 10].

Лінгвістичний поворот у філософії започаткований у працях М.Гайдеггера і пізнього Вітгенштейна, які по-суті створили своєрідну онтологію мови.

Саме від Гайдеггера бере початок філософська традиція розгляду мови як способу осягнення людиною світу і відкриття світу у собі, як «домівки буття» людини. Власне це метафоричне висловлювання німецького мислителя і становить осереддя лінгвістичного повороту, оскільки воно передбачає конотацію мови і життєвого світу людини. У «Листі про гуманізм» він писав: «Мова є домівка буття. У домівці мови живе людина» [2, с. 414]. Мова здійснювана буттям і пронизана його ладом домівка буття. Тому потрібно осмислити сутність мови у її відповідності буттю, а саме як цю відповідність, тобто як домівку людини. За Гайдеггером, людина - не лише жива істота, котрій серед інших її здатностей притаманна і мова. Мова є домівка буття, мешкаючи у якій людина ек-зистує, оскільки оберігаючи істину буття, належить їй.

Гайдеггерівський проект подолання метафізики, а точніше класичної теорії пізнання з її жорстким протиставленням суб'єкта і об'єкта і розглядом світу як об'єктивного, незалежного від людини, і акцент на буття людини у світі, призвели до того, що прагматику мови, її використання у різних контекстах людської життєдіяльності уже неможливо нехтувати і водночас, будь-який аспект життєвого світу людини можна розглядати як своєрідний дискурс.

Поворот від «філософії свідомості» до «філософії мови», від семантики мови до її прагматики характерний і для іншого фундатора лінгвістичного повороту Л. Вітгенштейна. Його філософським поглядам притаманна досить істотна еволюція. Найбільш суттєвий вплив на подальший розвиток філософії і зокрема, філософії мови мали його пізні праці, у яких викладена концепція «мовних ігор», яка є ще однією, поряд з гайдеггерівською, первісною версією лінгвістичного повороту у філософії.

У своїй пізній праці «Філософські дослідження» Вітгенштейн пише: «Термін “мовна гра” має тут підкреслити, що мовлення є частиною діяльності, способу життя» [3, с. 101]. Неважко помітити майже повну ідентичність цієї версії лінгвістичного повороту з гайдеггівською мовою як «домівкою буття» людини.

У контексті нашої проблеми цікаво порівняти ці роздуми Вітгенштейна з думками німецького логіка і математика Г. Фреге. Обґрунтовуючи свою теорію мовних ігор і відому формулу «значення є вживання» Вітгенштейн цілком доречно посилається на Фреге. «Вона (річ – В.З) поза грою немає і назви. Це саме мав на увазі й Фреге: слово має значення тільки в контексті речення» [3, с. 114]. Однак далі їх шляхи розходяться.

Для Фреге інститут мови є автономним. Механізм висловлення думки за допомогою речень наступний: ми встановлюємо істинність або хибність речення, виходячи з його структури, при цьому поняття істини – це результат загальних мовних практик, які співставляють речення з даними істиннісними характеристиками, відповідно до тієї або тієї конвенції, що визначає лінгвістичний акт. З цього погляду ми говоримо такою мовою, якою могли б говорити мислячі дерева, тобто мова не пов'язана з нашою екстралінгвістичною діяльністю. Вітгенштейн же дотримується протилежної думки. У його концепції для мовного акту найістотніше те, що він безпосередньо пов'язаний з іншими діями, саме цей зв'язок передає словами їхнє значення. Ця ідея залишилася програмною для Вітгенштейна.

Отже, якщо Вітгенштейн всіляко наголошує на розмаїтті мовних ігор, то Фреге намагається вибудувати загальну теорію значення. І та і та ліній, як ми побачимо далі, мають своїх послідовників у сучасній філософії.

Яскравим представником «лінії Вітгенштейна» у сучасній філософії є відомий американський філософ Р.Рорті. За Рорті, аналітична філософія досягла свого найвищого розвитку у Куайна, пізнього Вітгенштейна, Селларса і Девідсона. Її суть полягає у тому, що вона не лише трансцендує, але й анулює сама себе. Названі мислителі розмивають дихотомії між семантикою і прагматикою, лінгвістикою та емпірикою тощо. Зокрема, холізм Девідсона, на думку Рорті, відкриває новий погляд на мову, що здатний подолати головну догму Філософії, а саме – тезу про те, що усі істинні твердження розподіляються на вищі та нижчі, себто на ті твердження, які чомусь відповідають, і ті твердження, які є істинними лише за певних умов. Звідси відома теза про «повсюдність» мови.

Ця теза є характерною як для представників прагматизму, так й інших напрямків сучасної філософії. Рорті наводить цілу низку ви-

словлювань на її підтвердження: Відтворимо деякі з них: «моя мова є сутністю мене самого; оскільки людина є мисленням» (Пірс); «тільки в мові можна зрозуміти щось за допомогою чогось» (Вітгенштейн); «людський досвід є істотно лінгвістичним» (Гадамер); «людина перебуває у процесі зникнення, водночас буття мови продовжує світити дедалі яскравіше на нашому обрії» (Фуко); «той, хто говорить про мову, майже неминуче перетворює мову на об'єкт... і тоді його реальність зникає» (Гайдеггер)...

Однак, на думку Рорті, цей хор не означає, що про мову нещодавно було відкрито щось нове та оригінальне. Цитовані автори наголошують головним чином на негативних моментах, а саме засвідчують провал усіх спроб редукувати мову до чогось такого, що «обґрунтовує» її або чому вона має бути «адекватною». За Рорті, «повсюдність мови є її сутністю; вона заповнює пролом, що залишився після краху претензій усіляких кандидатів на місце «природних вихідних пунктів» мислення, що існують до і незалежно від того способу, яким нині говорять або колись говорили ті чи інші культури».

Цитовані автори, зокрема Пірс та Вітгенштейн підкреслюють, що регрес інтерпретації не може бути завершений тим типом «інтуїції» до якої апелює картезіанська епістемологія. Фуко наголошує на тому, що ми поступову втрачаємо той «метафізичний комфорт», який нам забезпечувала модерна європейська традиція з її поглядом на людину як таку, що мала свого «двійника» (душу, ноуменальну самість) і котра використовувала універсальну мову реальності, а не певний словник місця і часу. Гайдеггер застерігає, що спроба перетворити мову на нову тему філософського дослідження є відтворенням старої філософської головоломки про відношення буття і мислення.

Останній момент, за Рорті, рівнозначний розмові про лінгвістичний поворот. Проте нині він витлумачується не у дусі логічного позитивізму, а саме як можливість поставити кантівське питання про «досвід» або «свідомість», не використовуючи надбання психології. Сучасна аналітична філософія подолала цей кантівський мотив і надихається натуралістичною, біхевіористською настановою щодо мови. Ця настанова призвела до того, що і «континентальний» бунт Ніцше і Гайдеггера проти модерної філософії. Втім нині ці дві традиції переживають стан сумніву щодо власного статусу.

Власну концепцію Рорті поціновує як нову постфілософську культуру, де місце професійного «філософа-короля» обійме «поінформований дилетант», на заміну пошуку істини прийде проліферація нових форм дискурсу і само-репрезентації. У такій культурі ніяка її частина – міфологія, теологія, наука, метафізика – не може бути привілейо-

ваною як взірєць до якого мають прагнути інші. У ній безглуздо шукати якогось надісторичного, трансдисциплінарного критерію істини. Споконвічне прагнення перетворити філософію на «науку наук», на метадискурс, який легітиміє інші «мовні ігри», - є не що інше як прагнення створити такий фінальний словник, головна відмінність якого від інших претендентів на цю роль полягає у тому, що його істина відома заздалегідь. На противагу останньому, постфілософська культура заперечує можливість існування «всезагальних основ» або «остаточних суджень». Вона визнає рівність і рівнозначність усіх можливих словників культури, а натомість обґрунтування, виправдання корпусу знання за допомогою метадискурсу, постфілософська культура пропонує діалог, «розмову», з якої ніхто не може бути виключений і у якій ніхто не має привілейованого статусу, у тому числі і філософ. Він як рядовий учасник дискурсу повинен підтримувати плин розмови або, за висловом Рорті, «сприяти цвітінню сотні квітів» [4, с. 30].

Як ми зазначали вище, «лінія Вітгенштейна» не показує всієї повноти наслідків лінгвістичного повороту у сучасній філософії. Серйозну конкуренцію їй у сучасній філософії складає «лінія Фреге». Послідовниками цієї традиції у філософії є не лише представники сучасної аналітичної філософії (М.Дамміт, Д. Девідсон та ін.), а до деякої міри і такі філософи як К.-О. Апель і Ю.Габермас.

Фундаментальне досягнення Фреге, на думку Дамміта, полягає у зміні перспективи у філософії, тобто заміні епістемології «логікою». Те, що Фреге називає словом «логіка», містить у собі крім того, що до нього і після нього називали «логікою», ще і те, що нині позначається поняттям «філософія мови». Для німецького логіка, як і для всіх прихильників аналітичної філософії, філософія мови – це споконвічна база усієї філософії. За їх переконанням, аналіз мислення, думок людини можливий лише завдяки аналізу мови. Ті філософи, які намагаються зняти з думки покров мови і проникнути у саму думку, неминуче припускаються помилки. Думки є ідеально комунікативні. Їх сутність полягає в тому, що за допомогою мови вони можуть передаватися іншій людині без залишку. Ми вступаємо в діалог з іншими людьми лише через посередництво мови. Щоб зрозуміти її, потрібно вивчити засоби лінгвістичної презентації мови. Ми передаємо думки за допомогою мови тоді, коли чітко уявляємо принципи роботи мови. Саме ці принципи визначають те, що ми спостерігаємо, будучи зануреними у мову.

Отже, внаслідок революції, здійсненої Фреге у філософії, нарешті стало можливо дати позитивну відповідь на скандальне питання, яке допікало Канту: «Чи можливий прогрес у філософії?» На це епісте-

мологічне питання, як продемонстрував Фреге, можливо відповісти за допомогою успіхів у «логіці», виявивши специфіку підходу аналітичної філософії: аналіз мислення за допомогою аналізу мови. Якщо раніше мислителі вважали, що філософія – це дослідження чисто раціональними методами найбільш загальних властивостей універсуму; або – що вона є осмисленням роботи людського розуму; чи вона є практикою обґрунтування (виправдання) різних вимог до знання, що накопичуються у різних дисциплінах, то об'єкт філософських досліджень, за Даммітом, був установлений тільки завдяки Фреге. Тільки завдяки йому стало зрозуміло: що метою філософії є аналіз структури мислення; по-друге, що філософське дослідження мислення повинно чітко відрізнятися від психологічного вивчення роботи мозку; і, нарешті, що єдиний метод дослідження мислення, гідний довіри філософів, полягає в аналізові мови.

М. Дамміт поціновує революцію, здійснену Фреге, як таку, що обґрунтовує претензії філософського аналізу на «систематичне» дослідження – дослідження з загальноприйнятною методологією, критерієм успішності і цілком певними результатами такого дослідження.

Він розрізняє два різні сенси слова «систематичний». Філософське дослідження є систематичним у першому сенсі, якщо воно орієнтоване на вирішення дискусійного питання у рамках уже артикульованих теорій, у таких, наприклад як величні фундаментальні філософські «системи» Спінози або Канта. Філософське дослідження є систематичним у другому сенсі, якщо воно здійснюється у відповідності до загально-визнаних методів дослідження, а його результати або загальноприйняті, або відхиляються відповідно до загальноприйнятого критерію.

Питання про систематичність філософії може бути поставлене у цих двох, незалежних один від одного сенсах. Раніше, коли філософія вважалася систематичною, то мали на увазі лише перший сенс «систематичності». На думку Дамміта, філософія, принаймні філософія мови, надалі зобов'язана стати систематичною в обох сенсах. Вона має безсумнівну потребу в артикульованій теорії. Нині в наших дослідженнях ми досягли такого стану, в якому подальший розвиток філософії можливий за допомогою більш-менш погоджених методів дослідження, а їхні результати можна буде поцінувати відповідно до загальноприйнятих стандартів [5, с. 170].

Таким чином, М. Дамміт пропонує власну «систематичну теорію значення», яка заповнена ідеями Фреге, як своєрідну *prima philosophia*, як таку частину філософії, що становить підмурок всього пізнання і забезпечує йому універсальні підстави. Не важко помітити, що така постановка питання кардинальним чином розходиться з сучасними

постмодерними інтенціями на заперечення загальних стандартів раціональності, універсальної методології пізнання. Теорія значення Даміта цілком співзвучна модерновим проектам пошуку універсальних характеристик мови і пізнання.

Таким чином у сучасній філософії ми знаходимо не лише критику філософської культури модерну представниками постмодерну, але і навпаки, критику постмодерністів з боку тих філософів, які переважно поділяють модернові філософські цінності. Можливо мова є не лише полем, де зустрічаються різноманітні суперечливі філософські версії, як зазначав М. Фуко, але і тієї «поверхнею», де можлива наступність у розвитку філософії, плідний діалог між представниками модерну та постмодерну.

Отже, наслідки лінгвістичного повороту для філософії є досить суперечливими і неоднозначними. Звернення до мови відкрило нове поле ідейних баталій між культурою модерну та постмодерну. На цій арені філософських змагань жодна з зазначених культур не має незаперечної переваги.

Філософи постмодерністської орієнтації наголошують на розмаїтті, рівнозначності та несумірності мовних ігор, заперечуючи при цьому наявність будь-якого метадискурсу, який претендує на обґрунтування інших дискурсів. При такому розумінні філософія приречена або на деструкцію в найбільш радикальних версіях, або на трансформацію у герменевтику, культурну антропологію тощо у більш поміркованих варіантах прощання з філософією.

Філософів, які поділяють модернові цінності, не задовольняє крайній релятивізм постмодерних філософів у витлумаченні знання і мови. Тому вони наполягають на тому, що філософія має перейматися проблемами обґрунтування знання, а для цього вона повинна мати систематичну форму.

В усякому разі зображення філософської картини сьогодення лише як постмодерну боротьбу з «гранднаративами» Модерну було б занадто спрощеним та одномірним. Існує і потужний зустрічний потік критики постмодерну з боку модерно орієнтованих сучасних філософів.

Останнім часом з'явилися і спроби якимось чином поєднати модернову і постмодерну традиції витлумачення власне філософії та її відношення до інших «мовних ігор» (трансцендентальна прагматика Апеля, референтна семантика Патнема, «гібридні дискурси» Габермаса). Мабуть дійсно сучасна філософія повинна була прийняти постмодерн як ліки для того, щоб перейти до більш виважених та поміркованих стандартів філософування.

Література

1. Після філософії: Кінець чи трансформація? / Упоряд. К. Байнес. – Київ: Четверта хвиля, 2000. – 432 с.
2. *Хайдеггер М.* Письмо о гуманизме/ М.Хайдеггер // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с.
3. *Витгенштайн Л.* Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження : пер. с нем. / Л. Витгенштайн ; Под общ.рук. Євген Попович . – Київ : Основи, 1995 . – 311 с.
4. *Рорті Р.* Прагматизм і філософія / Р. Рорті // Після філософії : кінець чи трансформація? ; упоряд. К. Байнес. – К. : Четверта хвиля, 2000. – С. 30-34.
5. *Дамміт М.* Чи може аналітична філософія мати систематичний характер і чи повинна вона мати його? / М. Дамміт. — К. : «Четверта хвиля», 2000. –С. 172-185.

Загороднюк В.

ФИЛОСОФИЯ ЯЗЫКА: МОДЕРН VERSUS ПОСТМОДЕРН

На примере лингвистического поворота в статье исследуются образы языка в философии модерна и постмодерна. Констатируется, что современная философия ориентирована или на деструкцию в наиболее радикальных версиях, или на трансформацию в герменевтику, культурную антропологию в более умеренных вариантах прощания с классической философией.

Ключевые слова: аналитическая философия, лингвистическая коммуникация, лингвистический поворот, модерн, постмодерн, философия языка, философия сознания.

Zagorodnyuk V.

PHILOSOPHY OF LANGUAGE: MODERN OF VERSUS POSTMODERN

On the example of linguistic turn in the article is probed appearances of language in philosophy modern and postmoderna. Established, that modern philosophy is oriented or on destruction in the most radical versions, or on transformation in hermenevtiku, cultural anthropology in more moderate variants of farewell with classic philosophy.

Keywords: analytical philosophy, linguistic communication, linguistic turn, modern, postmodern, philosophy of language, philosophy of consciousness.

Надійшла до редакції 10.07.2014 р.